

УДК 364-782.44:347.633

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІТЧИЗНЯНОГО І ЗАКОРДОННОГО УСИНОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Ірина Мицишин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Туган-Барановського, 7, Львів, Україна, 79005*

Проаналізовано основні правові та соціально-педагогічні аспекти вітчизняного та закордонного усиновлення в Україні. Визначено, що темпи усиновлення українцями й іноземними громадянами протягом останнього десятиріччя суттєво змінювались. Наголошено на недосконалому правовому полі нашої країни, що спричиняє суттєві проблеми щодо нагляду за усиновленими дітьми в сім'ях закордонних усиновителів.

З'ясовано, що подолання юридичних незгодженостей та вдосконалення системи соціального супроводу сімей у кризових ситуаціях, підтримка одиноких матерів, сприяння роботі громадських організацій, що орієнтовані на підтримку сім'ї та дитини, створення спеціальних консультативних і ресурсних центрів є першочерговими завданнями на шляху запобігання й подолання соціального сирітства.

Ключові слова: соціальне сирітство, вітчизняне та міждержавне усиновлення, правові норми усиновлення, соціально-педагогічні проблеми усиновлення.

На підставі досліджень ЮНІСЕФ та звітів державної статистичної служби можна з'ясувати, що кількість соціальних сиріт від усього числа дітей в Україні за підсумками 2012 року становила 1,17% [10; 8]. У медичному вимірі розмір такого явища ототожнюють з епідемією. Тому можна констатувати поширення в Україні епідемії соціального сирітства. Недбале ставлення до загострення проблеми соціального сирітства поглиблює кризовість самого явища та зумовила його численні негативні наслідки. Серед них насамперед варто зазначити про девіантну і кримінальну поведінку молоді, а також про прогресуюче розширення спектра соціальних проблем.

Метою статті є визначення й аналіз соціально-педагогічних та правових аспектів сучасної системи вітчизняного та закордонного усиновлення в Україні.

Соціальне сирітство сьогодні активно досліджують Л. Волинець, І. Галатир, А. Капська, О. Коваленко, Н. Комарова, І. Пеша, А. Палешко та ін. Вони детально вивчені причини соціального сирітства, проблеми та умови успішної соціалізації соціальних сиріт. Водночас значний дослідницький простір активізує подальші наукові пошуки. Зокрема, системного

дослідження потребують питання, пов'язані з практикою усиновлення, його правові, соціально-педагогічні аспекти, перспективи розвитку та шляхи вдосконалення.

Кожна дитина, яка тимчасово або назавжди позбавлена свого сімейного оточення, має право на захист та особливу допомогу з боку держави, найбільшою мірою на цю підтримку претендують діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування. Найефективнішими у психолого-педагогічному сенсі шляхами запобігання та подолання осиротіння дітей є такі форми їхнього захисту, як усиновлення, опіка чи піклування.

За будь-яких умов найдоцільнішою формою захисту дитини, яка позбавляє її статусу сироти й виводить за межі державної системи опіки, є її усиновлення. Усиновлення – це юридичний процес, під час якого рішенням суду створюються нові, постійні відносини між батьками та дитиною, і який полягає у передачі батьківських прав та обов'язків від однієї родини до іншої.

Усиновлення є найкращою формою влаштування дитини-сироти, оскільки лише вона повною мірою реалізує деклароване Конвенцією ООН про права дитини – право на сімейне виховання та батьківське піклування. Згідно із Сімейним кодексом України усиновлення відбувається з метою реалізації найвищих інтересів дитини.

Усиновленню підлягають діти, від яких відмовилися батьки, що засвідчено відповідно оформленими юридичними документами. Значною мірою групу потенційних претендентів на усиновлення поповнюють діти, які були залишені в пологових будинках. Тим не менше за даними Міністерства охорони здоров'я України, з 2007 р. утворюється позитивна тенденція до зменшення кількості дітей, яких відмовилися забрати батьки з пологового будинку чи іншого закладу охорони здоров'я. Якщо в 2004 р. у пологових будинках залишили 1 549, то в 2013 р. лише 456 дітей [2, с. 3].

Відповідно до Сімейного кодексу згода батьків на усиновлення їхньої дитини може бути оформлена лише після досягнення нею двомісячного віку. Такі перестороги, спрямовані на захист прав батьків, дають їм змогу оскаржити свою відмову протягом визначеного терміну. З одного боку, таку норму можна вважати спробою забезпечення пріоритетності сімейного виховання й забезпеченням можливостей відновити родинні зв'язки. З іншого, таке відтермінування моменту влаштування дитини в сім'ю можна вважати значним порушенням її прав. Адже відомо, що розрив дитини з матір'ю, або особою, яка може її замінити, спричиняє виникнення так званої сирітською хвороби. Емоційна та соціальна депривація, зумовлена перебуванням дитини в умовах лікарняного закладу, а згодом і будинку дитини негативно позначиться на психо-емоційному та навіть фізичному розвитку дитини.

Усиновлення також може відбуватися і без згоди батьків, якщо вони невідомі, визнані безвісно відсутніми, недієздатними чи позбавленими батьківських прав. Також у випадку, якщо судом буде встановлено, що батьки без поважних причин понад шість місяців не проживають з дитиною, не піклуються про неї, не займаються її вихованням та утриманням. Стаття 235 Сімейного кодексу України делегує органам опіки та піклування здійснення нагляду за дотриманням прав усиновленої дитини до досягнення нею повноліття. Детальніше ця процедура визначена Порядком ведення обліку дітей, які можуть бути усиновлені, осіб, які бажають усиновити дитину, та здійснення нагляду за дотриманням прав дітей після усиновлення. Відповідно до Порядку перевірку умов проживання та виховання усиновленої дитини здійснюють відділи освіти за місцем проживання сім'ї усиновителів протягом трьох років після усиновлення (на відміну від Сімейного кодексу, що вимагає здійснювати такий контроль до досягнення повноліття). За результатами перевірки складають звіт, який містить відомості про стан здоров'я, фізичний і розумовий розвиток дитини, стосунки в родині. Такі відвідини сім'ї спрямовані на захист прав дитини, його потрібно проводити зі збереженням таємниці усиновлення. На практиці ця вимога стає чисто декларативною, оскільки не розроблено механізму проведення такого контролю, а відвідування родин спеціалістами не гарантує збереження таємниці усиновлення. З іншого боку, проведення перевірок умов виховання усиновленої дитини ставить під сумнів визначення самого поняття усиновлення – прийняття особи на правах дочки чи сина, оскільки контроль передбачає втручання у приватне життя сім'ї [3, с. 19].

Ще одним недостатньо врегульованим юридичним моментом є визначення органів, які мають здійснювати зазначений контроль. Оскільки рішення про усиновлення суд ухвалює за місцем перебування дитини, тобто установи, в якій вона перебуває (рідше – за місцем проживання усиновителів), особова справа усиновителів зберігається в суді у цій самій місцевості, яка, зазвичай, не є місцем їхнього проживання [1, с. 13]. Типовою також є практика, коли батьки намагаються усиновити дитину подалі від місця проживання, аби зберегти таємницю. Отож у такій ситуації не встановлено механізм передачі контролюючих повноважень від органів опіки за місцем суду до органів опіків за місцем проживання усиновителів.

Процес закордонного усиновлення, як показує практика, також ускладнений різноманітними правовими й соціально-педагогічними недоліками. Після зміни дитиною країни проживання, вона повинна бути поставлена на консульський облік. Консульська служба зобов'язана систематично цікавитись подальшою долею дитини, умовами її життя і розвитку. Доволі суперечливим в плані достовірності є джерело такої інформації – звіти батьків-усиновителів, які вони зобов'язані подавати в

консульську службу. Водночас, як свідчить практика, непоодинокими є випадки відсутності будь-якої інформації щодо влаштування дітей. За даними МЗС України, до дипломатичних та консульських установ України в іноземних державах надходить до 65% звітів [9, с. 1]. Тобто значної частини важливої інформації немає. Причиною такого стану є небажання Верховної Ради України через політичні причини ратифікувати Гаазьку Конвенцію, що унеможлиблює належний нагляд за долями дітей.

Зниження темпів вітчизняного та зарубіжного усиновлення наведено в таблиці 1.

Таблиця 1. Динаміка та характеристика усиновлення у 2000–2013 рр. [8, с.1].

	Чисельність дітей, усиновлених протягом року	Із них:				Загальна чисельність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на кінець року
		громадянами України		іноземними громадянами		
		з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	з числа дітей, які проживають з одним із батьків і усиновлені вітчимою (мачухою)	з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	з числа дітей, які проживають з одним із батьків і усиновлені вітчимою (мачухою)	
2000	7692	2043	3449	2200
2001	7593	1999	2922	2672
2002	6925	1760	2824	2341
2003	6345	1635	2468	2187	55	96112
2004	5596	1492	2023	2058	23	97590
2005	5241	1419	1666	2110	46	97829
2006	4318	1477	1707	1092	42	102912
2007	5229	1784	1744	1670	31	102924
2008	5261	2066	1578	1587	30	103542
2009	5274	2374	1449	1428	23	100787
2010	4865	2247	1369	1202	47	98119
2011	4416	2114	1298	970	34	95956
2012	4079	2016	1225	806	32	92865
2013	3732	1843	1180	674	35	90772

Аналіз даних засвідчує, що темпи міждержавного усиновлення в Україні щороку стрімко падають. Іноземні громадяни зорієнтовані переважно на усиновлення в Україні дітей молодшого віку з хорошим станом здоров'я. Однак згідно із законодавством України діти віком до 5-ти років, а також ті, які перебувають менше як один рік на обліку в Міністерстві соціальної

політики України, не підлягають усиновленню іноземцями, окрім тих дітей, які мають захворювання.

Тому дітей, яких можуть усиновити іноземці, досить мало. Майже всі діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, віком до 5-ти років, які мають більш-менш задовільний стан здоров'я, влаштовуються в сім'ї громадян України. Щороку в сім'ї громадян України потрапляє близько 15000 дітей [7].

Якісний аналіз міждержавного усиновлення підтверджує його гуманний і благочинний характер, а також реалізацію соціально-педагогічних функцій. Зрозуміло, що процес адаптації до нових умов життя дітей, яким виповнилося 5 і більше років, відбувається значно складніше, ніж у ранньому віці. Крім того, наведена нижче таблиця 2 дає змогу простежити вагому участь іноземних громадян у влаштуванні дітей з інвалідністю, хворими на СНІД. Сьогодні суттєвих перспектив для розвитку та життєдіяльності у нашій країні таким дітям не забезпечено.

Таблиця 2. Кількісні показники усиновлених станом на 31.12.2014 року дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (за оперативними даними служб у справах дітей) [5].

Кількість дітей, усиновлених	Категорії усиновлення									Всього
	з інтернату	з дитячого будинку	з будинку дитини	з пригулку	з сім'ї опікуна	з ПС/ДБСТ	Інше	Діти з хворобою ВІЛ/СНІД	Діти-інваліди	
громадянами України	20	60	729	76	339	106	261	16	9	1591
іноземними громадянами	255	108	106	4	-	-	51	30	113	524

Також наголосимо, що з кожним роком поступово змінюється підхід українців до можливості реалізувати свій батьківський потенціал – допомогти дитині-сироті зростати у сім'ї. Особливо позитивно те, що українці згодні всиновлювати не тільки немовлят, а й дітей шкільного віку (таблиця 3).

Таблиця 3. Характеристика запитів усиновителів [6].

Область	Загальна кількість сімей на обліку	Бажають усиновити дитину віком:				
		до 1 року	до 3 років	до 5 років	до 10 років	від 10 до 18 років
Всього	1574	256	575	502	226	33

Статистичні дані про усиновлення в 2014 р., попри значне зменшення загальної кількості усиновлених дітей, також засвідчують позитивну

тенденцію щодо усиновлення дітей молодшого шкільного й підліткового віку українцями та іноземними громадянами (таблиця 4).

Відомості про усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (протягом 2014 року) [4].

Громадянами України	до року	560
	1–2 роки	477
	3–5 років	349
	6–10 років	150
	11–17 років	55
	всього дітей	1591
Іноземними громадянами	до року	27
	1–2 роки	42
	3–5 років	59
	6–10 років	141
	11–17 років	255
	всього дітей	524
Всього усиновлено дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, протягом 2014 р. рішенням судових органів	до року	587
	1–2 роки	519
	3–5 років	408
	6–10 років	291
	11–17 років	310
	всього дітей	2115

Зазначимо, що збільшення кількості бажаючих усиновити дитину не можна трактувати винятково як позитивне явище. У позитивній динаміці цього процесу не варто вбачати лише мотиви благочинності й високий соціально-культурний рівень життя громадян. Тут водночас треба відстежувати мотивацію створення повної сім'ї, спричинену бездітністю, яка у наш час теж має позитивну динаміку.

Труднощі в системі усиновлення не обмежені лише площиною правових та соціальних питань. Нагального вирішення потребують як проблеми відсутності належного контролю щодо розвитку дитини в сім'ї усиновителів, невизначеності умов й механізмів цього контролю, так і проблеми браку спеціальних центрів чи ресурсів для допомоги батькам-усиновителям у вирішенні психолого-педагогічних проблем виховання усиновленої дитини. Найчастіше труднощі окресленого характеру виникають у процесі набуття батьківської ідентичності, адекватного прийняття соціумом цієї ролі, створення виховного середовища сім'ї, налагодження педагогічної взаємодії з дитиною, адаптації до нових умов життя, акцептації її особистості, погодження з її минулим, а також ухвалення рішення щодо повідомлення чи збереження таємниці усиновлення та ін. Тому потреба у

консультативній допомозі може з'являтися від моменту ухвалення рішення про усиновлення і аж до виходу усиновленої особи з батьківської сім'ї і створення нею власної родини.

Сьогодні в певних колах нашого суспільства з'являється переконання щодо визнання прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу як значно кращих форм влаштування дітей-сиріт, ніж усиновлення. Серед переваг цих форм визначають гарантований державою достатній рівень їхнього фінансового забезпечення і наявність контролю з боку соціальних служб. Як уже було зазначено, таємниця усиновлення часто взагалі унеможливує будь-який контроль. Тому в 2012 р. було ініційовано розробку законопроекту щодо скасування таємниці усиновлення й внесення відповідних змін до Сімейного та Кримінального кодексів. Однак, відомо, що значна кількість сімей зважається на усиновлення лише за умови збереження таємниці. Сумнівною є також перевага цих форм опіки з огляду на термін перебування дитини в сімейному середовищі. Усиновлена дитина не покидає сім'ю у разі досягнення повноліття й не стикається зі значною кількістю проблем, які в нашому суспільстві вирішити самотужки вкрай важко, а іноді взагалі неможливо.

Отже, подолання юридичних неузгодженостей та вдосконалення системи соціального супроводу сімей в кризових ситуаціях, підтримка одиноких матерів, сприяння роботі громадських організацій, що орієнтовані на роботу із сім'єю та дитиною, створення спеціальних консультативних і ресурсних центрів є першочерговими завдання на шляху запобігання й подолання соціального сирітства. Якісна робота соціальних служб та належне правове поле повинні вдосконалити процедури, забезпечити максимально сприятливі умови, усунути психолого-педагогічні проблеми і запропонувати дієві механізми для адаптації дитини в сім'ї усиновителів при належному державному контролі з найменшими труднощами та ризиками.

1. *Волинець Л. С.* Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Л. С. Волинець, Н. М. Комарова, О. Г. Антонова-Турченко та ін. – К. : Видавництво, 1998. – 120 с.
2. *Бороздіна К. А.* Моніторинг виконання Українською державою Заключних спостережень Комітету ООН з прав дитини за результатами третьої та четвертої об'єднаної доповіді України (2011 р.). Міжнародний жіночий правозахисний центр "Ла Страда-Україна" / К. А. Бороздіна, Д. Ю. Гуд, Л. Г. Ковальчук та ін. – К., 2014.
3. *Комарова Н. М.* Посібник для соціальних працівників щодо підготовки та соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного

- типу: У 2-х кн. / Н. М. Комарова, І. В. Пеша. – К. : Держсоцслужба, 2006. – Кн. 1. – 118 с.
4. Відомості про усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (протягом 2014 року) [Електронний ресурс] : Міністерство соціальної політики. – [Цит. 2015, 17 вересня]. – Режим доступу : http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/category?cat_id=159872
 5. Кількісні показники усиновлених станом на 31.12. 2014 року дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (за оперативними даними служб у справах дітей) [Електронний ресурс] : Міністерство соціальної політики. – [Цит. 2015, 5 жовтня]. – Режим доступу : http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/category?cat_id=159872
 6. Кількісні показники щодо сімей, які перебувають на обліку [Електронний ресурс] : Міністерство соціальної політики. – [Цит. 2015, 2 жовтня]. – Режим доступу : http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/category?cat_id=159872
 7. Про ситуацію в Україні щодо усиновлення дітей [Електронний ресурс] : Генеральне консульство України в Нью-Йорку. – [Цит. 2015, 2 жовтня]. – Режим доступу : <http://ny.mfa.gov.ua/ua/consular-affairs/adoption>.
 8. Чисельність дітей, усиновлених протягом року. [Електронний ресурс] : Ukrstat.org - публікація документів Державної Служби Статистики України. – [Цит. 2015, 10 жовтня]. – Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2007/oz_rik/oz_u/vsunovlennia_06_u.html
 9. “Щодо стану подолання та профілактики соціального сирітства в Україні” Аналітична записка [Електронний ресурс] : Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – [Цит. 2015, 5 вересня]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1556/>
 10. ЮНІСЕФ оприлюднив результати нового дослідження МІКС в Україні [Електронний ресурс] : Україна. UNICEF. – [Цит. 2015, 5 вересня]. – Режим доступу : http://www.unicef.org/infobycountry/ukraine_statistics.html

*Стаття: надійшла до редколегії 18.11.2015
доопрацьована 25.01.2016
прийнята до друку 10.02.2016*

**SOCIO-PEDAGOGICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE DOMESTIC
AND FOREIGN ADOPTION IN UKRAINE****Iryna Myshchyshyn***Ivan Franko National University of Lviv,
Tuhan-Baranovskoho Str., 7, Lviv, Ukraine, UA – 79005*

The article deals with the main legal and socio-pedagogical aspects of the domestic and foreign adoption in Ukraine. On the basis of the systematization and working up of the quantitative indices promulgated by UNICEF and the State Statistics Service of Ukraine, it can be ascertained the reduction of the social orphanhood in Ukraine. The rates of the adoption by the Ukrainians and foreigners in the last ten years have essentially changed. In 2004 5596 children were adopted out of general amount of those who were left without paternal care (97590), but in 2013 there were only 3732 out of 90772, in 2014 - only 2115. Besides, the rates of the domestic and foreign adoption are being reduced.

According to the legal norms, foreigners may adopt only those Ukrainian children, who are older than 5 years and those who have difficult diseases, i.e. those who are actually deprived of a chance for the family upbringing in their native country. In 2014 113 disabled children (30 of them with AIDS) were adopted by the foreigners, while the Ukrainians adopted accordingly 9 and 16 children of the categories mentioned above.

The imperfection of the legal regulations in our country causes the essential problems which concern the control of the adopted children in the families of foreign adopters. Moreover, the future of 45% of the children adopted by foreigners is unknown.

Among the progressive changes in the system of the adoption may be mentioned the following one. It is the desire and readiness of the Ukrainians to adopt not only children of the early age, but also junior schoolchildren and teenagers.

The large number of adopted children should not be treated only as the motives of charity and high social-cultural level of life. The motivation of a full family creation (which is caused by the childlessness that also has an increasing dynamics) should be also taken here into consideration.

In order to prevent and overcome the problem of social orphanhood we should: coordinate the legal regulation norms and improve the social escort system of the families in crisis situations; provide a support system of lonely mothers; ensure the assistance of the public organisations, which are oriented on the support of a family and a child; and establish special consultative centers for parents.

Key words: social orphanhood, domestic and foreign adoption, legal norms of adoption, socio-pedagogical problems of adoption.